

A SÁROSPATAKI HABÁN KERÁMIA-RECEPTKÖNYV TANULSÁGAI

KATONA IMRE

Számos magyarországi anabaptista telephely közül a sárospataki talán a legfigyelemreméltóbb. Nem azért, mintha e telep lett volna a legnépesebb. A felvidéki Nagylévárdon, Szobotisten lakó anabaptisták száma jóval meghaladta a sárospatakit, sőt az erdélyi Alvincen lakó anabaptisták száma sem hasonlítható a sárospatakiakéhoz. Még csak a telepítés körülményei sem térnek el, mondjuk, az alvinciekétől. Mindkettő fejedelmi telepítés eredménye. Az alvinci telep magját 1621-ben Bethlen Gábor, a pataki kolóniát pedig I. Rákóczi György létesítette 1645-ben.¹ Kétségtelen viszont, hogy a pataki kolónia helyzete — miként az alvinci is — alapvetően különbözött a felvidékiektől, különösen azonban a nyugat-magyarországitól. A nyugat-magyarországi habán telepet az alvincivel egyidőben, 1621-ben létesítette Batthyány II. Ferenc, az ismert Bethlen-párti politikus.² Míg azonban az alvinci és a sárospataki telepeket a lakosság fokozódó szükségleteinek kielégítésére hozta létre a két fejedelem, a nyugat-magyarországi anabaptisták kezdetől a földesúr közvetlen szükségleteire dolgoztak. Ez ugyan kerámiaművészetük alakulására is messzemenő jelentőségű, hiszen a különböző igény különböző kerámiatípus kultiválásával jár együtt. Ez a körülmény ugyan már megérdemli, hogy felfigyeljünk rá, mégsem ezért tartjuk a sárospatakit a habán telepek közt az egyik legfigyelemreméltóbbnak, s nem ezért foglalkozunk vele önálló tanulmányban. Bennünket mindenekelőtt az a különbség érdekel, mely a pataki és az ország többi habán telephelyei — elsősorban az alvinci és a nyugat-magyarországi — közt kimutatható, hogy t.i. míg e helyeken az erőszakos katolizálás és körülményeik változása következtében nem, vagy alig maradtak az egykori közösségből, Patakon áttérésük után is ottmaradtak jelentős részben. E tényből magától értetődő természetességgel adódik, hogy ha valahol számolhatunk a habán és a népi fazekasság kölcsönhatásával, Sárospatakon feltétlenül. Egyébként, ez a művesség tartotta fenn a habán kerámia, elsősorban mázkészítés fogásait, mint ezt Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmester 1809. évi receptkönyve bizonyítja.³

Alábbiakban azonban nemcsak ezzel foglalkozunk a két művesség egymáshoz viszonyított vizsgálatokkor —, persze ezzel is — hanem megpróbáljuk figyelembe venni mindazokat a körülményeket, melyeknek a kontinuitás-vizsgálatnál szerepük lehet.

A kérdés változatlanul nyitott, hatott-e vagy sem, ha igen miben a habán kerámia a népire s kimutatható-e hatása a rendelkezésre álló adatok segítségével.

Mielőtt a pataki habán közösség bomlásával foglalkoznánk, megpróbáljuk röviden összefoglalni a település sajátosságait, kialakulását.

Egyesek szerint Rákóczi György az 1645. évi felvidéki hadjáratkor jutott arra az elhatározásra, hogy habánokat telepít Sárospatakra. Egy feleségéhez írott levelében oly értelemben szól a telepítési akcióról, mely kettőjük között korábban elhatározott. Cristoph nevű emberének megadta az utasítást, hogy mennyi és minémű szakemberek menjenek, mégpedig jó mesterek. A habán krónikák a következőképpen adják elő az eseményt. A hadak várható fosztogatásai elől a csejteiek a fejedelemhez fordultak oltalomért, akinek, hogy jóindulatát kieszközöljék, étellel, itallal kedveskedtek. Ezt az alkalmat használta ki a fejedelem arra, hogy tájékoztassa őket letelepítési szándékáról. Hiába próbálták a megrettent közösség vezetői eltéríteni ettől, a fejedelem hajthatatlan maradt. Végül is, amikor meggyőződtek jóakarataról, elhatározták, hogy a közösség érdekében mindnyájan útrakelnek. Augusztus 25-én indult el a szekerekből és kíséroból álló menet. Mikor értek Patakra, nem tudjuk, tekintettel azonban arra, hogy útjuk katonajárásos, háború-sújtotta területen vezetett át, feltehetőleg hosszabb időt vett igénybe. Az áttelepülők

1. kép. Kupa, 1641-es évszámmal.

számát nem jegyezték fel krónikák. Egy későbbi, 1657-ből való összeírás szerint ötven felnőtt alkotja a sárospataki habán kollektívát. Ennek alapján az áttelepültek száma, asszonyostól, öregestől és gyermekestől mintegy 200—250 főre tehető.⁴

A fejedelem a telepéseket a várostól, helyesebben a vártól keletre fekvő, ún. *Hejcén* telepítette le. Ez a rész tulajdonképpen már a várfalon és az árkon kívül feküdt egy magas és meredek dombocskán. A középkorban ágostonrendűek zárdája állott itt, mely a Perényiek alatt lebontatott s a körülötte levő egész terület közvetlenül a várhoz tartozó, taxamentes fundus lett. A XVII. század közepén már a várhoz tartozó, különböző személyek lakóhelye volt a terület, ami kitűnik a fejedelemnek abból az 1646-ban kelt adományleveléből is, mely szerint a pataki vár porkolábjának szánt egyik hécei házat át kell engednie a habánoknak lakóhelyül. Egyébként, Debreczeni Tamásnak Sárospatakon, 1646. július 15-én Lorántffy Zsuzsannához írott leveléből értesülünk elsősízből arról, hogy a habánok már Sárospatakon laknak. Az újkeresztény ácsok „oda innét nem mehetnek, — olvashatjuk — mert ezek magok is most épülnek és ha azt elhagynák, az magoké elmaradna ez esztendőben is; vincziek

2. kép. Korsó, XVII. sz. második fele

jobb épséggel lévén... onnét vihetnek...” Ugyan már Lorántffy Zsuzsanna Klobusiczky Andrásához Hévízről, 1646. január 10-én írt levelében is találkozhatunk egy „új-keresztény majorosné”-val,⁵ akit a pataki majorhoz szeretnének szerződtetni, azonban a levélből nem tűnik ki félreérthetetlenül, hogy a nevezett anabaptista pataki, vagy alvinci-e. Az 1647. december 17-én kelt adománylevel szerint összesen négy házuk van ugyanott, egymással összefüggő jobbágytelken. Ez az állomány ugyan még egy telekkel bővült, feltehetően a fejedelemszony jóvoltából. Legalábbis, erre következtethetünk az 1657-es összeírásnak abból az állításából, mely szerint a habán telep nem négy, hanem öt funduson van.

A kolónia belső életéről, struktúrájáról az 1657. évi összeírás tájékoztat. Eszerint a telepet magas kőkerítés vette körül, melyen két bejárat volt. A lakó- és műhelyházak egy tér körül helyezkedtek el. A tér egyik sarkában volt a habánok pincéje (*Cellarium Anabaptistarum*), mely boraik tárolására szolgált. Az egész telepet 1785-ig *Curia Anabaptistarum* névvel jelölik. A közösség főfoglalkozása és megélhetésének főforrása — miként régi otthonukban, Csej-tén is — a szőlőművelés volt. Az 1657. évi összeírásból kitűnik, hogy nem kész szőlőt kaptak, hanem telepítésre alkalmas területet, esetleg elpusztult parlagot, melyet maguknak kellett rekonstruálniuk. Ezért még 1657-ben is dézsmentességet élveztek. A szőlőművelésen kívül jelentős szerepet játszott mindennapi tevékenységükben a mezőgazdasági munka. Telepük mezőgazdasági részlege Kispatakon állt.⁶

A kolónia fenntartása s a közösség ellátása hatalmas feladatot jelent, s a munkaerő csaknem egyharmadát, pontosabban 16 személyt vett állandó jelleggel igénybe. Nemcsak az állatállomány ellátásáról és összes szükségleteiről kellett gondoskodniuk, hanem az emberek testi és szellemi szükségleteiről is, mert két pap és az oskolamester szintén ebben a kategóriában szerepel. Rajtuk kívül ebben a beosztásban volt a kulcsár, kapus, cirkáló (éjjeli őr), szecska-metélő, kocsis, béres, kertész, sörfőző, sütő. Ez utóbbiból három is van, s mindegyik „asszonyember”. A főgazda, az udvar feje Stilmar György volt, akit az összeírásban név szerint is megtalálunk. Rajta kívül prédikátoruk, Liszebuecher Jakob neve ismert előttünk. Az ötven dolgozó kétharmada, számszerint 34, különféle iparos, akik mindnyájan értékesítésre termelnek. Szakmák szerint így oszlanak meg: 1 varga 3 legénnyel, 1 tímár, 1 posztócsináló 2 legénnyel, 1 kovács 3 legénnyel, 1 kerékgyártó, 1 bognár, 1 késcsináló 6 legénnyel, 2 molnár, 1 szabó, 1 fazekas 4 legénnyel, 2 takács, 1 borbély 2 legénnyel. Hogy az iparosok létszáma pusztán a vár szükségletével állna kapcsolatban, alig valószínű, hiszen a legtöbb legénnyel s a legnagyobb iparoskapacitással a kélesen kívül az önellátó iparágakban találkozunk. Noha a sárospataki vár átalakítása is ezekben az években, évtizedekben folyt, a habánok közt még sincs az építkezésben közreműködni tudó ács, kőműves, kőfaragó stb. Ez inkább arra mutat, hogy a sárospataki habán kolónia iparosgárdája nem annyira a vár, mint inkább az uradalom lakosságának mindennapi szükségleteinek kielégítésére törekedett a fejedelem kívánságára.

Noha Áldásy szerint országosan csak 1674-ben kezdődtek a habánok térítési kísérletei, a pataki habán telep történetében 1645-től 1660-ig, a Lorántffy Zsuzsanna haláláig terjedő tizenöt esztendő időszak tekinthető csupán telje-

sen nyugodtnak és biztonságosnak — olvashatjuk *Román János*nál —, mert az 1663-ban Patakon is megjelenő jezsuiták csakhamar elkezdik térítési akciójukat.⁷ Más forrásaink arról tudósítanak, hogy a béke és nyugalom ideje még tíz évnél is alig lehetett több, hiszen a jezsuiták már 1655-ben ott vannak Patakon⁸ s már ekkor megkezdik térítési tevékenységüket nemcsak a reformátusok, hanem az anabaptisták között is. Kétségtelen, hogy az első próbálásaik szerényebbek, hiszen még él és aktív *Lorántffy Zsuzsanna*, a református érdekek képviselője. 1660 után azonban egyre fokozzák térítési kampányukat.

3. kép. Korsó, XVII. század második fele

Ennek eredményeképpen 1665-ben már tömeges áttérésről tájékoztat az Egyetemi Könyvtárban levő *Historia domus*uk és a plébánia egykori anyakönyvei, mégis a pataki anabaptista kolónia áttérése 1666 és 1680 közé esik és személy szerint Joannes Gruber jezsuita nevéhez fűződik. Nevezett 1680-ban bekövetkezett halálával kapcsolatban feljegyezték, hogy linci származású volt, s korábban mint missziós páter beutazta a Földközi-tenger vidékét, a Közép- és Távol-Kelet jelentős részét. Így tehát érthető, ha a sárospataki anabaptisták visszatérése nem okozott neki különösebb gondot.

Az áttért kolónia-tagok tulajdonrészét kihatározták a közösből, csupán a malom maradt sokáig közös kezelésükben. A telep sorsát 1680-ig követhetjük nyomon. Egyes források szerint azonban csak részben olvadtak a helyi lakosságba, mert egyrésztüket Báthory Zsófia elűldözte Sárospatakról. Ezt az állítást mindmáig vitatták, ma azonban már bizonyítható. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a habán telep 1680 körül minden jellegét elveszítette, az egykori közösség vagyona kisgazdaságokra bomlott, s ettől kezdve részben a lakosság más rétegeihez hasonlóan, részben a hagyományos mesterségüket folytatva éltek mindennapi életüket.⁹

Az említetteken kívül még számos olyan adatot találhatunk, mely azt bizonyítja, hogy a habánok csak részben költöztek ki Sárospatakról, és katolizálásuk után néhány évtizedre lassan, fokozatosan beolvadtak a lakosságba. Tehát lényegében itt is hasonló folyamat játszódott le, mint a Felvidéken, míg azonban a sárospatakiak katolizálása az 1600-as évek végéig teljesen befejeződött, a Felvidék habánjai közt csak egy századdal később ment végbe ugyanez. Számos történeti adatunk mutatja, hogy a XVIII. század második felében, a XVII. század közepéhez viszonyítva — miként az ország más városaiban, úgy Sárospatakon is — növekszik a fazekasok száma.¹⁰ Tehát, míg a XVIII. században már kialakult az a közeg, amely a hagyományok befogadására és átadására alkalmas, a XVII. században erről még alig, vagy egyáltalán nem beszélhetünk. A XVIII. század közepén a Felvidéken már kialakultak a két művesség kapcsolatai, a XVII. század 50-es, 60-as éveiben erről még alig beszélhetünk. Említettük, hogy Sárospatakon is, ugyanúgy, mint Alvincen, nem a földesúr, hanem a lakosság igényeinek kielégítésére hozták létre a habán telepet.¹¹ Ez azt jelentette, hogy kerámiák közt nem a rendkívül drága és díszes fehér-árúk voltak a legkeresettebbek, hanem azok a típusok, melyek ugyan szebbek és jobbak a helyi fazekasok áruinál, de alig drágábbak azoknál. E készítményük: a kék kerámia tulajdonképpen átmeneti áru a fehér-, és a fazekasárúk közt. Ezt nemcsak a fehér-fajansznál olcsóbb árú bizonyítja, hanem előállításuk módja is. Ezek alapszíne ugyanúgy angóbbal készül, mint a fazekasárúk általában. Csupán abban térnek el az utóbbiaktól, hogy díszítésük nem nyers állapotban angóbbal, hanem fehér, vagy fénoxidokkal sárgára és zöldre színezett ónmázzal történt, majd kiegészítés után a felület tükrös ragyogását ólommal biztosították. Sárospataki példáink szerint a Rákócziak gyakran alkalmazták a hejcei habán fazekasokat,¹² s talán ennek tulajdonítható, hogy csak részben kényszerültek árúik piacozására. Tehát a sárospataki habán fazekasok mindig közelebb álltak a lakossághoz, mint a Vas megyeiek, akik teljes egészében a földesúr szükségleteire dolgoztak.¹³ Tehát e státusbeli állapothoz is szerepe lehetett abban, hogy a sárospatakiak katolizálása sokkal

egyszerűbben és kevesebb ellenállással ment végbe, mint az ország többi részein. Bár a sárospataki fazekasságnak a habán művességgel való közvetlen kapcsolata ugyan mindmáig nem bizonyított, néhány adat azonban kétségtelen mutatja, hogy a két művesség között kellett valamilyen — esetleg közvetett — kapcsolatnak lennie. Már *Román János*nak is feltűnt az a sajátos fluktuáció, mely a sárospataki fazekasok között a XVIII. század elején végbement: „A pataki fazekasok... a habánok idejében nem lakhattak a mai Fazekas soron, de... még Nagy-Patakon sem... egészen 1735-ig. 1712-ben viszont Kis-Patakon, a Bodrog bal partján találunk hat fazekast, akiknek száma a század végéig fokozatosan fogyott, de még 1785-ben is akad belőlük a régi helyen. Ugyanakkor szaporodó számban találjuk őket 1735 tájától Nagy-Patakon, pontosan a habánok telepe alatt, tehát a mai Fazekas sor városfelőli végén. Jó ideig csoportosan helyezkedtek el ott, csak a XVIII. század végén kezdett településük a mai Fazekas sor hosszában nyúlni, bizonyára a műhelyek számának szaporodása következtében. „Érdekes, hogy az ugyanezen évtize-

4. kép. Korsó, XVII. század második fele

dekben szereplő pataki fazekasok neveiben szinte kivétel nélkül szerepel a „Fazekas”-mesterségnév s mintha ekkor még állandó vezetéknevük nem lenne. Az 1723-as céhlevélen például ilyen neveket olvasunk egyszerre: Körössi Fazekas György, Fazekas Lukáts János és Fazekas András. 1735-ben az első Fazekas György, a második Lukáts János néven található, Fazekas András pedig bizonyosan Pikor András néven szerepel itt.¹⁴

Köztudott, hogy ekkor már, a XVIII. század elejéig a vezetéknev-adás országosan végbement, Sárospatakon sincsen olyan helyi, vagy környékbeli lakó, aki ilyennel már ne rendelkezne. Más a helyzet az időközben katolizált, s a lakosságba beolvadó anabaptistákkal. Ezeknek német neve a lakoságnak idegen volt s nehezen kiejthető, ezért őket nem a nevükön, hanem foglalkozásuknak megfelelően Lakatosnak, Fazekasnak, Kovácsnak, vagy Molárnak hívták, nemcsak maguk között, hanem hivatalos okiratokon is.¹⁵ Elég ha Sárospatak egyik XVII. század végén kiadott urbáriumában¹⁶ szereplő két ugyancsak foglalkozásával szereplő anabaptistára, Thobias Lakatos-ra és Joannes Késcsinálóra gondolunk. Az urbáriumban úgy szerepelnek mint elszánt rebellesek („Anabaptista, voluntarius rebellis”).

Kétségtelen tehát, hogy a hejcei fazekastelep a város különböző pontjairól ideköltöző mesterekkel is bővült a XVIII. század közepén és második felében, mint erre *Román János* cikkében figyelmeztetett — de az sem igen vitatható, hogy a telep magját habán mesterek utódai alkották. A település és a mesterség kontinuitásának bizonyítéka a Szerencsi-féle receptkönyv fennmaradása is.

A receptkönyv 1809-es dátumot visel, s a feljegyzések Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmestertől származnak. A naplót *Wartha Vince* publikálta első ízben *Az agyagipar technológiája* c. Budapesten, 1892-ben megjelent könyvének függelékében. *Wartha* a pusztá közlésen túlmenően nem foglalkozik a receptkönyvvel elemzően. Talán ennek tulajdonítható, hogy feldolgozása, elemzése ma is időszerű.

Szükséges megemlíteni, hogy mesterség-titkot tartalmazó habán kódexről tud a velük és tevékenységükkel foglalkozó szakirodalom. Egy orvosi receptet tartalmazó 1612-es kódexre Szalonokon bukkant a gyerekeknél játszás közben az evangélikus pap. A kódexet az osztrák *Loesche* publikálta 1926-ban.¹⁷ Sokáig úgy tudtuk, mesterségük fortélyait, titkaikat féltékenyen őrizték és csak a legritkábban vetítették papírra. A kerámiakészítés módját, a mázak összetételét tartalmazó kódex ugyan nem maradt fenn, de mint az előbbi példa bizonyítja, ilyen fennmaradása sem tekinthető lehetetlennek. Szerencsi Mihály könyve jó példa erre.

Mielőtt azonban a habán kerámia technikájával, Szerencsi Mihály naplójával foglalkoznánk, szükséges megemlítenünk azokat a próbálgatásokat, melyek e kerámia technikájának — technológiájának tisztázására irányultak.

A habán edények technikájára azok az ásatások sem derítettek fényt, melyeket *H. Landsfeld* vezetett a morvai és a felvidéki habán telepeken. Bár csak a Szobotisten és a Kosolnán 1932 és 1937 között folytatott ásatások mintegy 24 000 darab fragmentumot hoztak napvilágra — a Trencsénben és Brodskon kiásott töredékekről nem is beszélve —, mégsem sikerült a habán kerámia előállítását, az egyes típusok mibenlétét rekonstruálni.¹⁸ Lényegében még az

5. kép. Tál, 1677-ből

egyek típusok közötti hasonlóságot és különbséget sem sikerült tisztázni. A habán kerámia egyes típusait — a fehéret ugyanúgy, mint a lila-, kék- vagy sárga alapút — egyaránt az ónmázás fajansz kategóriájába sorolták, következésképp előállításuk, készítményük kérdéseiben sem differenciáltak. A cseh *Landsfeld*, s az ő eredményeire támaszkodó cseh kutatók megkülönböztették ugyan a habánok ónmázás fajanszait az engóbos és ólommázás készítményektől, a magyar kutatók azonban az ón- és ólommáz pontatlan fordítása következtében végleg összekeverték a kérdést. Így oly összevisszaságot teremtettek, mely megnehezítette az egyes típusok felismerését. A következőkben megpróbáljuk ismertetni a habán kerámia egyes típusait és előállításukat. Előbb azonban a habán kerámiák jellegzetességeit ismertetjük röviden.

Az újkeresztények legjellegzetesebb terméke a fehér ónmáz fajansz volt. Ezt mutatja az is, hogy erről nevezték őket Európa-szerte "fehéredényeseknek". Sokáig azt hitték, — mint pl. *Diner József*¹⁹ hogy „a valódi habán majolika (fehér alapon) a következő négy színben festett díszítéssel mutatkozik: sárga, kék, zöld és ibolyaszínű”. Ma már nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az újkeresztények nemcsak fehér ónmáz fajansz előállításával foglalkoztak, hanem különböző fazekasárukkal is. Az 1612-es rendtartásuk, mely — mint címéből kitűnik — azt tartalmazza „amit a fazekasnak a költséges és drága edény dolgában tudni kell”, ezért az egyszerű edényről, annak készítéséről és a vele kapcsolatos teendőkről is intézkedik. E közönséges „fekete, sárga, zöld és vörös edényeket” mint régebben, most is maguknak, „népüknek” csinálják, ugyanis — mint mondják — „ha eleink meg tudtak ezzel elégedni (mikoris a máz ára felényi sem volt, mint most), úgy mi is megtehetjük.”²⁰ Már az 1612-es rendtartásban is szó van a fehér ónmáz fajansz mellett a kék edényekről is. Ezeket a drága csontfehér és ónfoglalatú edények között említik, s lényegében rájuk is ugyanaz érvényes, mint a fehér edényre. Ezek sem adhatók el egyénileg és eladhatatlanságuk esetén sem adhatók vissza a műhelyszemélyzetnek.

A habán edénykészítés technikájáról egyetlen XVII—XVIII. századi adatunk sincs. Csak a XIX. századból — amikor ez a tevékenység már hanyatlóban volt — maradt fenn valami az öregek elbeszéléséből, mely fényt vet az akkori viszonyokra, műhelytitkokra. Ennek ismeretében érthető meg az ásatások igazi jelentősége, melyek a Szerencsi-féle receptkönyvvel együtt jól tájékoztatnak bennünket a habán fajansz technikájáról, készítésének mikéntjéről.

A habán fazekasok kétféle agyagot használtak: fazekasagyagot és márgás agyagot (ún. tálföldet). Az ónmáz ugyanis csak márgás agyagon tart repedezés nélkül. Ismerték az agyagfajták égetésének fortélyait, a hármas osztású kemencét. Egy ilyen kemence maradványát a csejtei ásatások hozták napvilágra. A *hesseni* típusú kemencék tradíciói a Dunántúlon ma is fellelhetők a régi habán telepek tőszomszédságában: Csáván és Péterfán.

Legtökéletesebb alapmázuk az átlátszatlan (opak) ónmáz volt. Az ónmáz előállítására fémönt (cint) és fémólmot (melyet helytelenül fekete ónnak is neveztek) olyan arányban, amilyenben azoknak a mázban lenniük kell (általában 20 százalékalék ón és 80 százalékalék ólom) összeolvasztották és kemencében kihevítették, amikor úgynevezett kalcin (ón-ólomhamu), azaz ónoxid és ólomoxid keveréke keletkezett. Ezt a kalcint homokkal és konyhasóval, esetleg kevés borkő hozzáadásával összekeverték és agyagtálakban a kemence legmelegebb helyén összeolvasztották (frittelték). Ezt a frittet vízzel péppé őrölték és ezzel a vizes máziszappal mázoltak. Példaképpen megadjuk egy ilyen ónmáz receptjét mai mértékegységek szerint:

ónhamu (kalcin) készítése	
fémón	20%
fémólmot	80%

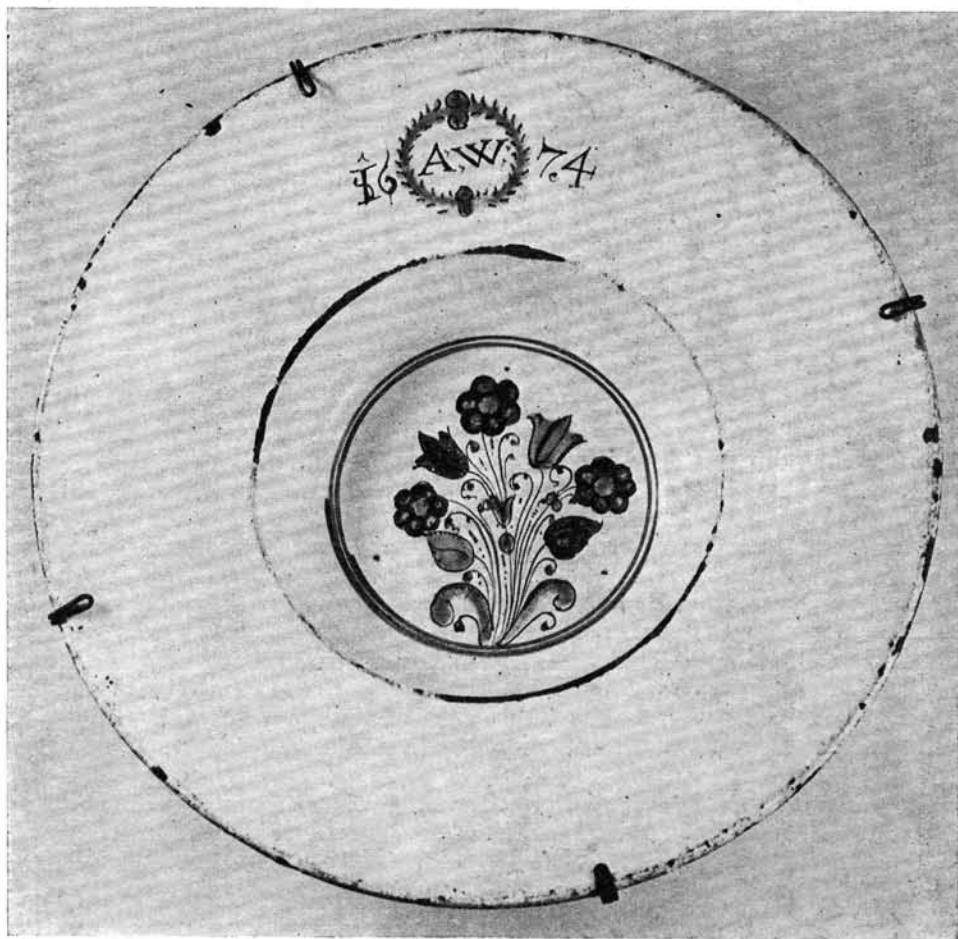
ezeket a fémeket apróra darabolva, vagy reszelék alakjában keverték össze és agyagtálban kihevítették, mikoris ónoxid és ólomoxid keveréke keletkezett.

Az ónhamuból a már az alábbi összetételben készült:

ónhamu (kalcin)	44 súlysázalék
homok (kvarc)	46 súlysázalék
borkő	2 súlysázalék
konyhasó	8 súlysázalék

Ebből a keverékből készült a fritt.

Az ónmáz kémiaailag ólomnátriumszilikát, melyben fel nem oldódott ónoxid van. Ez a fel nem oldott fehér ónoxid teszi a mázat átlátszatlaná és fehér színűvé. Az edényeket először nyersen égették (zsengélték) és utána mázolták. A díszítést a nyers, még ki nem égetett máz felületére vitték fel ecsettel,

6. kép. Tál, 1674-ből

vagy írókával. Ez nagy ügyességet kívánt, mert a porszerű, a vizet erősen szívó nyersmáz-felületre a festék azonnal odatapad és rajta később, vagy azután javítani nem lehet. Készítettek nemcsak fehér, hanem színes, elsősorban sárga ónmázat is, melybe színező fémoxidokat tettek. A sárgát antimónoxiddal állították elő, amely ugyan nem színező fémoxid, de az ólomoxiddal sárga színű ólomantimóniát képez.²¹

A díszítmény palettája a technikai lehetőségekhez alkalmazkodva négy színre korlátozódott, kobaltkékre, sárgára, mangánibolyára, melyet sok aránylatban használtak és végül zöldre. A festékek festő fémoxidokból és mázképző anyagokból állottak, tehát tulajdonképpen színes mázak voltak. Például a zöld egy térfogat rézhamu (rézoxid) 4 térfogat ólomgelét, 4 térfogat kvarchomok keverékéből állott, melyet összefritteltek. A kék színt zaférrával (pörkölt kobaltérc, mely különböző kobaltoxidokat tartalmaz) készítették, melyhez ólomoxidot (ólmogelétet) és homokot őröltek. Zaféra helyett használták a smaltét is. (Ez sötétkék festék, melynek összetétele kobalttoxiddal színezett ólomszilikát.) A sárga szín antimonoxidból, ólmogelétből és homokból készült, esetleg kevés konyhasóval. A violaszínű festék úgy készült, hogy a mázhoz barnakövet őröltek, például 20 súlyrész máz, 1 súlyrész barnakő (mangánszuperoxid). Más arányban alkalmazva a barnakövet, a színárnyalat változik. Az égetést általában 940—980 fok hőmérsékleten végezték. A tárgyak a kemencében tükörsima tejüvegszerű mázat kaptak, melyen a besüllyedt festékek ragyogóan érvényesültek. A csillogó, nem repedezett máz frissesége csodálatos üdeségével több mint három évszázadon át váltott ki osztatlan elismerést.

A Szerencsi által megőrzött újkeresztény mázak közül a fehér a legdominánsabb. Nyilván ezt használták leggyakrabban. Szerencsi Mihály 11 újkeresztény fehér mázat ismertet receptkönyvében, melyeket, ha a nyersanyagok fajsúlyát figyelembe véve súlyszázalékra számítjuk át, lényegében mind hasonló és olyanok, mint amelyet a már előző oldalakon közöltünk.

Sajnos a receptek és a technika keletkezésére a fentiek nem nyújtanak felvilágosítást. Szerencsi Mihály feljegyzései abból az időből származnak, amikor a habánoknak Sárospatakon már az emléke is elenyészett. Az azonban bizonyos, hogy a sárospataki anabaptista fazekasok is ismerték azokat a technikákat, melyeket a felvidéki, erdélyi és nyugat-magyarországi testvéreik alkalmaztak. A fennmaradt receptek szerinti mázak nagy részét a színes edények mázázásához használták és nem a fehér ónmázás majolikánál. Ez viszont arra mutat, hogy a legkülönbözőbb időben és a legváltozatosabb felhasználás érdekében keletkeztek, s hogy a pataki és erdélyi habánok tevékenységében az ónmázás készítmények mellett egyaránt túltengett a színes, esetleg kékmázás kerámiák készítése.

A habánok tulajdonképpen erőssége az egyenletes, színes alapmáz készítése volt. Ebben utolérhetetlenek voltak és megelőzték az összes európai manufaktúrákat. A fehéredénnyel együtt szereplő, mélytüzű zafír-kék edényeik közül számos maradt fenn múzeumainkban, magángyűjteményeinkben, így pontosan ismerjük ezek jellegét, karakterét. Mázuk összehasonlíthatatlanul szebb, mint a velencei megfelelőiké, a „brettino”-é. Talán ennek is szerepe lehetett abban, hogy régebben ezeket is fajansznak vélték ugyanúgy, mint a fehéredé-

nyeket. Újabban viszont tudjuk, hogy ez az áru bizonyos fokig átmenetet jelentett a fazekas és fajanszárú között. Előállítására a fazekas-kerámiára hasonlít, díszítése azonban már fajanszmázzal történik. Az edény színét meghatározó kék kobalt vegyülettel színezett engób volt.

A kék intenzitása a keverékben levő kobalt mennyiségétől függött, valamint az engóbot alkotó agyag színétől. Ha az agyag vörösre égő volt, lilás-kéket, ha fehérre égő, levenduláskéket nyertek. A levendula-kékes habán edények az erdélyi Sigerus-féle gyűjteményből kerültek az Iparművészeti Múzeumba 1917-ben. A levendula-kék készítmények ritkábbak, — mint ahogy a fehérre égő agyag is ritkább a vörösre égőnél. A kék kerámiák nagy része mély lilás-kék tónusú, az engób-keveréket alkotó vörös agyag miatt. A kék mélysége, intenzitása esetenként különbözött. Ugyanazt a kéket — árnyalatnyi pontossággal — a legritkábban tudták csak előállítani, bár valószínűleg nem is törekedtek teljes színhúségre. A levendula-kék edények a kék kerámiák között is külön csoportot alkotnak. Túlnyomó részük lilás-kékes a Felvidéken ugyanúgy, mint Erdélyben. Ezt bizonyítja azoknak a kerámiatöredékeknek a vizsgálata is, melyeket a cseh Landsfeld ásott ki Dejthén, Szobotisten stb.

7. kép. Korsó, márványos technika, XVIII. sz. eleje

A kék engóbot — miként az engóbokat általában — bőrkeményre szikadt nyerstárgyra vitték rá. Az edényt a teljes száradás után égették ki. Az engób egyenletes matt felületként borult az edényre. Ezután következett a díszítés. A leggyakrabban a fehér ónmázzal vitték fel a mintát, de az ónmázt nem ritkán zölddel és sárgával színezték. A felvitelkor inkább írókát használtak, mint ecsetet, az utóbbi használata is előfordult. Ilyenkor az ónmáz vékonyabban került az edénytestre. Ha azonban a felvitel írókával történt — s ez volt az elterjedtebb —, a díszítés vastagabb rétegben került az edényre. Ennek következtében az átlátszó ólomház a kék engóbra és a fölötte levő fehér ónmázra simult. Ettől az edény egész felülete simává és csillogóvá lett.

Még a reneszánsz kerámia-készítés középpontjában, Faenzában is ritkán találkozunk sárga alapmázú edényekkel, majolikákkal. A turchino, vagy bertino elnevezésű, különböző árnyalatú világos, vagy sötétkék alapszínű edények igen gyakoriak a faenzai készítmények között, de sárga mázú habán kerámia edényekkel csak a XVII. században találkozunk először. E máztípus megjelenésének nem annyira művészi, stílus-fejlődési okai voltak, mint inkább technológiaiak. A sárga máz ugyanúgy a színes agyagmázak típusába tartozik, mint a kék, és készítése — lényegét tekintve — alig különbözik attól. Érdekes, hogy míg a kék agyagmázak egyes típusai megtalálhatók különböző itáliai kerámiákon, a sárga színűek nem fordulnak elő az itáliai reneszánsz „tavolozza” (paletta) árnyalataiban. Ennek oka talán abban kereshető — legalábbis egyesek szerint —, hogy a sárga színt adó antimonérc az Európában ritkán előforduló fémek közé tartozik, s készítése csak ott lehetséges, ahol elegendő mennyiségű antimonérc áll rendelkezésre. Véleményünk szerint ez azonban ilyenképpen aligha tartható, hiszen — mint Szerencsi Mihály szóbanforgó receptkönyvéből is kiderül — a színező anyagnak csak egyik, s méghozzá mennyiségre nem jelentős komponensét (20%) alkotja az antimon: 2 rész kvarchoz, 1 rész vörösgyaghoz és 1 rész sóhoz mindössze 1 rész antimonra volt szükség. Ezt a keveréket összeolvasztották, majd megtörték. Vízzel hígítva ez volt a sárgamáz alapanyaga. Az ezzel leöntött edényt kiégették, majd — ugyanúgy, mint a kék színűeken — fehér mázzal alakították ki sajátos díszüket. Ezután óvatosan átlátszó mázba mártották, száradás után pedig újra égették. Ezek szerint a sárga máz is ugyanúgy frittelt volt, mint a kék. A színárnyalata elsősorban azon múlt, hogy a sárgával színezett engób-agyag fehérre, sárgára vagy vörösre égő volt-e. Ha az agyag fehér volt vagy sárga, a máz világos lett, s inkább a citrom, mint az okkersárgára hasonlított. Ezzel szemben, ha az alkotóelemként használt agyag égetés után vörös színű lett, a máz színe is mélyebbé, okkeresebbé vált.

A XVII. századi habán edények színe főleg az utóbbira hasonlított, bár mint említettük, ezek nem engóbbal, hanem sárga ónmázzal készültek s színük árnyalatát a különböző oxidos színezőanyagok mellett az antimon aránya is befolyásolta.

Mielőtt a habán és a népi kerámiát összevetnénk, összehasonlítanánk, s egyáltalán kettőjük kölcsönhatását elemeznénk, már a Szerencsi-féle receptkönyv futólagos áttekintéséből is világos, hogy a sárospataki fazekasok — bár mint éppen Szerencsi Mihály naplója bizonyítja — noha ismerték a habán mázkészítést, készítményeiken mégsem használták. Tudjuk, hogy a habán mázak kö-

zött a kék engóbnak kiemelkedő szerepe volt, főleg azokon a helyeken, ahol a lakosság szükségleteire dolgoztak, mint pl. Sárospatakon is, az itteni fazekasok ismert készítményein mégsem szerepel e máz-típus. Ezzel szemben a pataki fazekasok készítményei között igen gyakori a fehér-alapú kerámiakészítmény. Ne tévesszen meg bennünket: ezek alapszíne nem ónmáz, hanem fehér engób. Ezért színe nem hideg-, hanem melegfehér, sőt kicsit pirosas színű. Ugyancsak a habán kerámia hatására vezethetők vissza a sárga alapszínű kerámiák is. Tudjuk, hogy a habán kerámiák egyik közismert típusa volt a sárga-kerámia. Ezt receptjeik tanúsága szerint agyagból, sárgára színező antimonoxidból és ólomoxidból állították elő. Ilyen receptet Szerencsi naplója is tartalmaz. Ugyanakkor múzeumaink, gyűjteményeink sárga kerámiái nem engóbbal készültek, hanem antimonoxiddal sárgára színezett ónmázzal.

Mi az oka annak, hogy a sárospataki fazekasok — bár ismerték — mégsem használták az újkeresztény mázakat. Technikájuk semmiben sem különbözött az ország más részein élt fazekasokétól, ellenkezőleg, mintha azokkal állt volna — legalábbis technikai vonatkozásban — közvetlen, vagy közvetett összefüggésben. Mindenesetre, anélkül, hogy a kérdésre határozottan válaszolni tudnánk, egy mégis biztos, nem máztechnikai fogyatékoság akadályozta őket a habán kerámia eredményeinek átvételében. Ugyanis, — éppen Szerencsi Mihály naplója bizonyítja —, hogy ismerték a habán mázak receptjeinek titkát és nemcsak az engóbok és ólomházak előállítását ismerték — mint a népi fazekasok — hanem az ónmázakat is. Érdekes viszont, hogy receptjeik közt nem találhatunk színes ónmázakat, pedig, mint fennmaradt kerámiáink bizonyítják, a habánok e technikával készítették sárga edényeiket. Ez vagy azt jelenti, hogy a Patakon élt habán fazekasok nem használták ezt a technikát, vagy azzal is magyarázhatjuk, hogy a recept megőrzői tartották feleslegesnek ezt az eljárást és nem jegyezték fel az ismert mázak mellé. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért mellőzték e technikát, noha erre vonatkozóan pontos ismeretekkel rendelkeztek, akkor az okok közt nem a technológiai jellegűek dominálnak, hanem mindenekelőtt a céh-tilalmak. Tudjuk, hogy a fehéredényesség céhen kívüli, tehát művészi jellegű tevékenységnek minősült nemcsak a XVII—XVIII., hanem még a XIX. században is. Ezt a technikát céhbéli nem alkalmazhatta, másrészt, a közönséges fazekaskemence nem is alkalmas e technikai eljárásra, mert e mázak lágyulásához szükséges hő (940—960 fok) előállítására e kemence alkalmatlan.

Itt jegyezzük meg, hogy a mázas fazekas a füsttel színező ún. mázatlanlallal szemben feltétlenül előbbre állt a fazekastársadalom hierarchiájában, s neki a céh az előbbivel szemben több jogot is biztosított. Ezért több helyen, mint pl. Pápán a XVIII. század végén éles ellentétekre került sor a céhen belül a két fazekasmesterség képviselői között.²² Ha tehát még az egyszerű ólomházas-technikát képviselő ún. mázas edény készítő is felette álltak a fekete edényeknek, akkor nem nehéz elképzelni, hogy az ún. fehéredényesek milyen magasan állhattak a szakmai differenciáltság lépcsőfokán.

Az is jelentős a kérdés megítélésénél, hogy a népi fazekasság technikája és eszközkészlete szinte évszázadokig ugyanaz. Az életforma változatlansága következtében ugyanaz az uralkodó edénytípus a XIX. században is, mint a XVII.-ben. Nemcsak a technika maradt a régi, hanem a tárgyak kialakítása,

megmunkálása is. Az ónmázás kerámia-készítés más szakma, mint az ólom-mázás eljárásos fazekasság. A XVII.—XIX. században is mindig megkülönböztették a fehéredényeseket a fazekasoktól. Míg az utóbbi céhes mesterség volt, a fehéredényesség nem tartozott céhbe. Jellemző példaként említhetjük, hogy a Herendpusztán 1826-ban letelepült soproni Stingl Vince is fehéredényes volt²³ s ennek köszönhető, hogy ekkor mintegy 14 tagot számláló szomszédos szentgáli fazekasok nem tették céhükön keresztül lehetetlenné. Sopronban is mindig külön említik a fehéredényeseket a közönséges fazekasoktól.

Az elmondottak összegezésül elmondhatjuk, hogy ugyan Sárospatakon kimutatható a habán és népi fazekasok közti kontinuitás, a két mesterség a továbbiakban — mint ahogyan az ország más részein — itt sem futott együtt, hanem egymástól élesen különválva haladt. Szerencsi Mihály receptkönyve s benne a habán mázkészítés receptúrája ugyan rendelkezésükre állott, azonban készítményeiken csak az engőbokat használták fel, a fehér ónmáz tevékenységükben nem szerepel.

JEGYZETEK

1. *Román János*: A habánok Sárospatakon, Sárospatak, 1959. A sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 17. sz. 5.
2. *Katona Imre*: Habán emlékek Vas megyében. SAVARIA, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 1965. 3. köt. 240.; *Katona Imre*: A Vas megyei kerámikus hagyományok és a magyarszombatfai kerámiagyár, Vasi Szemle, 1966, 573—582. — 1967. 67—76.
3. *Wartha Vince*: Az agyagipar technológiája. Bp. 1892. Függelék.
4. *Román* i. m. 6—8.
5. Történeti Lapok, Szerk. *K. Papp Miklós*, 1876. (III. köt.) 639—640.
6. *Román* i. m. 14—20.
7. *Román* i. m. 23—24.
8. Történeti Lapok, 1876. 592.
9. *Román* i. m. 30.
10. *Román János*: Sárospataki kerámia, Bp. 1955, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 14.
11. *Katona Imre*: A habán kerámia Magyarországon. Kézirat.
12. Tört. Lapok, 1876. (III.) 564, 606, 648. stb.
13. *Katona Imre*: Szemelvények a Batthyány-levéltár anabaptista emlékeiből, Vas Szemle, 1969. 3. sz. 445—452. 4. sz. 601—608.
14. *Román János*: Sárospataki kerámia. 14—15.
15. A vezetéknev-adásra vonatkozólag: *Román J.*: A Habánok Sárospatakon c. munkáját, 29—30.
16. Orsz. Levéltár, Urbaria et Conscriptionis Fasc. 83, No 109
17. Loesche: Archivalische Beiträge zur Gesichte des Täufertums (Vienna, 1926) pag. 51—54 — The Memonite Encyclopedia Vol. IV. (1959) pag. 1130
18. *H. Landsfeld*: Narodopisny sbornik, Matica Slovenská, 1939. (34. évf.) 34.; *J. Durgola*: O habanoch, Megj. Presov-i ev. gimnázium értesítőjében (1940); *A. Kudelkova-Königová*: Habánska fajansz. Tvar, Praha 1956 (4. sz.) 114—121.; *A. Kudelková—M. Zeminová*: Habánská Fajansz. Úmeleckoprumyslová Muzeum v. Praha, 1961. 19—20.
19. *Diner József*: A magyar parasztmajolika, Művészi Ipar, 1891. 37.
20. *Joseph Beck*: Die Geschichts-Bücher der Wiedertauffer Oesterreich-Ungarns, Fontes rerum Austriacarum (FRA) 1883, 43 Bd, XXIX.
21. A részletes leírást Szerencsi M. idézett receptje alapján készítettük.
22. Céhartikulusok. Fazekasok. Pápa, 1782. pag. 138. — Az 1822-es határozat pag. 38. Pápai Helytörténeti Múzeum Adattára.
23. Pápai Közlöny, 1891. decz. 25. A herendi porcellán.
24. Sopron Város lt. Lymbus 3. Vegyes iratok. 7. Beschreibung derer Burgenlichen Handwerken in dieser königl. Frystadt Oedenburg der dato 26-ten Sept. 1769. — Az adatra Domonkos Ottó múzeumig. hívta fel figyelmemet.

*DIE KONTINUITÄT ZWISCHEN DER VOLKSTÜMLICHEN
UND HABANISCHEN KERAMIK*
(Auszug)

Der 1645 in Sárospatak angesiedelten blühenden habanischen Kolonie hatten in den 60-er Jahren die Jesuiten ein Ende gemacht. Die Anabaptisten wurden vor die Wahl gestellt: entweder sie treten zum Katholizismus über oder sie verlassen die Stadt. Einige folgten dem Befehl und traten zum Katholizismus über, andere — die Glaubenstreuen — verliessen die Stadt. Die gewaltsame Katholisierung der Anabaptisten in Oberungarn und in Siebenbürgen erfolgte erst ein Jahrhundert später, um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts. So wurde dort die barocke habanische Keramik allmählich volkstümlicher, während dieser Vorgang in Sárospatak schon in der Blütezeit begann. Auch nach der Katholisierung bleiben die Habanen in Oberungarn und Siebenbürgen mehr oder weniger zusammen, die in Sárospatak zurückgebliebenen anabaptistischen Familien verlassen einige Jahrzehnte später das Gebiet der anabaptistischen Kurie, die dann in den Besitz anderer Stadtbürger überging. Ist es ein Zufall oder hat es das Fortsetzen des Gewerbes mit sich gebracht, dass die Töpfer am Anfang des XVIII. Jahrhunderts ihre Wohnungen und Werkstätten in der Fazekas (Töpfer)—Strasse neben der ehemaligen anabaptistischen Siedlung eingerichtet hatten? Ein Nachkomme dieser Töpfer, Mihály Szerencsi, hat in seinem Tagebuch des Jahres 1809 das einzige bekannte habanische Keramik-Rezept aufbewahrt.

Es muss noch erwähnt werden, dass die Fachliteratur einen habanischen Kodex kennt, der die Geheimnisse des Gewerbes enthält. Ein Kodex aus dem Jahre 1612, der ein ärztliches Rezept überliefert, wurde in Szalonok (Schlaining, Burgenland) entdeckt. Über die Keramikherstellung sowie über die Zusammensetzung der Glasur ist zwar kein Kodex erhalten geblieben, doch das ist kein Zufall. Szerencsis Buch ist ein gutes Beispiel dafür.

Als erster hat Vince Wartha ein Rezeptbuch als Anhang zu seinem Buch „Die Technologie der Tonindustrie“, erschienen in Budapest 1892, veröffentlicht. Wartha beschäftigt sich nicht weiter mit dem Rezeptbuch, er veröffentlicht es lediglich. Vielleicht ist es diesem Umstand zu verdanken, dass seine Bearbeitung auch heute noch aktuell ist.

Die vollkommenste Grundglasur der Habanen war undurchsichtige Zinnglasur. Zu ihrer Herstellung benutzte man zusammen verschmolzenen Zinn und Metallzinn, den sogenannten Kalcin. Diese Mischung wurde dann mit Sand, Küchensalz, evtl. ein wenig Weinstein eingeschmolzen. Mit dem Schlamm dieses Breis wurden die zuerst roh gebrannten Topfe glasiert. Die

Verzierungen wurden mit Pinseln oder Stiften auf die frische noch ungebrannte Glasur aufgetragen.

Den technischen Gegebenheiten entsprechend beschränkte sich die Palette der Verzierungen auf vier Farben: kobaltblau, gelb, manganviolett in vielen Tönungen und schliesslich grün. Die Farbstoffe wurden aus Metalloxyden und aus glasurbildenden Stoffen zusammengestellt, im Grunde genommen handelt es sich um farbige Glasuren.

Die Stärke der Habanen lag in der Anfertigung der gleichmässigen farbigen Grundglasur. In dieser Hinsicht waren sie unerreichbar und schlugen sämtliche europäische Manufakturen.

Sogar in Faenza, dem Zentrum der Keramikherstellung in der Renaissance, findet man selten Gefässe und Majoliken in gelber Farbe. Töpferwaren in heller oder dunkelblauer Grundfarbe findet man häufig, doch haben scheinbar Keramik in gelber Farbe erst im XVII. Jahrhundert. Die Anwendung dieser Glasur hatte eher technologische als künstlerische, stilistische Gründe. Die gelbe Glasur gehört ebenso wie die blaue zu den Typen der farbigen Engoben, auch in der Herstellung gibt es kaum Unterschiede. Während Typen der blauen Engoben auf verschiedenen italienischen Keramiken zu finden sind, kommen gelbe nicht vor. Die Habanen haben sie wahrscheinlich von anderswo in ihr Repertoire übernommen.

Imre Katona